

Az Érard – Alexandre piano – orgue bemutatása

Liszt Ferencnek a múzeumban őrzött csodálatos hangszerei közül számomra a legérdekesebb és legkülönlegesebb egy két manuális (billentyűzet) kombinált hangszer, amely egy pianínó és egy harmónium egybeépítésével készült úgynevezett piano – orgue. A korabeli hangszerkészítés általában a manufaktúraipar egy olyan ága volt, amelyre csodálattal lehet tekinteni; az akkori technikával, technológiával elképesztően finom és bonyolult mechanikai szerkezeteket építettek, tökéletesítettek, gondoltak újra számtalanszor. Ezeknek a mechanikai szerkezeteknek a fejlesztése- többek között- pedig nyilván a hangszerek, zongorák és harmóniumok hangzásbeli adottságainak fejlődését, sokszínűségét eredményezték. Ennek a művészi szintre emelt iparágnak egyik „terméke” Liszt piano -orgue hangszere. A hangszer egy Sébastien Erard -féle pianínó és egy Jacob Alexandre műhelyében készült harmónium összekapcsolásából áll.

A zongora a mai napig több műfajban alapvető és meghatározó hangszer, nem szorul bemutatásra, de a harmónium népszerűsége a 19. század utolsó, a 20. század első évtizedeire tehető (a 30-as években megjelenő elektromos orgonák is kezdték kiszorítani), manapság ritkán hallható hangszer, ezért röviden tekintsük át a működését, történetét, mielőtt Liszt hangszerét bemutatnám.

A harmónium megjelenésében a pianínóhoz hasonlító, hangzásában és működési elvében azonban orgonaszerű hangszer. Két lábbal fűjtatott, billentyűsorral ellátott, fűvós hangszer, aminek a hangját nem sípok, hanem szabadon lengő fémnyelvecskék (nyelvsípok) adják. A lábbal működtetett fűjtató a levegőt egy széltartályba juttatja, innen szelepeken keresztül áramoltatható tovább a nyelvcsíkok felé. Általában több regiszterrel építik, a különböző regiszterekhez különböző méretű, alakú, anyagú nyelvcsíksorok tartoznak, illetve eltérő erejű és mennyiségű széláram szólaltatja meg őket. A regiszterek külön és egymással kombinálva is használhatóak voltak, illetve a regiszterváltók mellett olyan kapcsolók is találhatóak a harmóniumon, amelyekkel a széltartály felől a nyelvcsíkok felé áramoltatott levegő erőssége, mennyisége is szabályozható több fokozatban. Lehetőség van a levegőnek a fűjtatóból közvetlenül a sípokhoz való áramoltatására, amelynek intenzitása a fűjtás erősségének függvénye. Vagyis a harmóniumon játszó zenész különböző, akár más hangszerekre jellemző dinamikai effektust alkalmazhat a pedálfűjtatókkal közvetlenül (crescendo, tremolo, stb...). Ez az Expression elnevezésű regiszterkapcsolóval érhető el.

Rendszerint négy- vagy ötoktávós billentyűzettel készítették, egy vagy két manuállal látták el.

Mivel hangzásában a templomi orgonákhoz hasonlít, ugyanakkor annál jóval kisebb, egyszerűbb és olcsóbb, számos helyen az orgona helyettesítőjeként használták templomokban is. S mivel a zongorához képest is olcsóbb hangszer volt, polgári szalonokban, magánházaknál is kedvelt hangszerré vált.

A harmónium történetéről csak egy nagyon rövid összefoglalót csatolnék ide, ami megtalálható a [harmónium – Magyar Katolikus Lexikon](#) oldalon.

„**harmónium**: fűvó- vagy szívószerkezettel ellátott, átcsapó nyelvekkel fölszerelt, billentyűs hangszer. - A ~ működési elvének első gyakorlati alkalmazója *Kirschengh* orgonaépítő, aki 1780 k. Szentpétervárt átcsapó nyelvvel működő orgona-regisztereket készített. A ~ föltalálásának előfutára G. J. *Gremier*, aki 1810: *orgue expressif*nek nevezte találmányát, mert hangszerének *hangja* az orgonáénak merevségével szemben dinamikailag hajlítható, expresszív volt. *Gremier* kortársai és utódai közül többen sokféle ~ot készítettek, pl. A. *Haeckl* 1818: a physharmonika, B. *Eschenbach* 1820: az aeolina, 1844: A. *Cavaillé-Coll* a poikilorgue és J. *Alexandre* a melodium föltalálója. A mai értelemben vett ~ot A. Fr. *Debain* 1810:

készítette és 1840: szabadalmaztatta. Tőle származik a hangszer neve, valamint a ~ működésével kapcsolatos néhány újítás is, mint pl. a *percussion* (a nyelvek kalapáccsal történő megütése), a *prolongement* (ami lehetővé tette a lenyomott billentyűk rögzítését, azok elengedése után is). Victor Mustel az *osztott-expressionnal* tökéletesítette a ~ot, ami lehetővé tette a polidinamikai játékot, vagyis a ~ játékeinak két félre (basszus és diszkant) osztását.”

Zenevilág 1913. (Zalánfi A.: Mi a mester~ és mi a normál~) - *ZL* 1965. II:139. - *Brockhaus* II:136.

(A különböző újítások és szabadalmak miatt a hangszerváltozatoknak rengetegféle elnevezést adtak, amint az látszik ebből a rövid idézetből is, de alapjában véve mindegyik elnevezés ugyanazon elven, hasonló felépítéssel működő hangszert takart).

Ez a rövid összefoglaló azért is fontos, mert a benne leírt technikai újítások, amelyek együtt a komolyabb minőségű harmóniumokba kerültek beépítésre – az *expression* kapcsoló, a *percussion* regiszter, a *prolongement*, illetve a Mustel -féle újítás, az *osztott expression* (lsd. fent), Liszt piano orgue-jában mind megtalálhatóak.

E szerkezetek által lehetővé tett játéktechnikai és hangzásbeli lehetőségek feltehetően rendkívül vonzották Lisztet, akinek az egyházzenei elképzelései miatt is különösen érdekes lehetett a harmónium. A zongora és harmónium kombinációját egyházi vokális művek kíséretéhez használta fel, a két hangszer kombinálása a zenekari felhasználás lehetőségeit is nyújtotta számára. Ő volt az, aki először használt harmóniumot zenekari műben, a *Krisztus* oratóriumban. Ezzel együtt az egyetlen zenemű, amelyről tudjuk, hogy konkrétan a piano orgue-ra írta, a *Jeanne d'Arc au bûcher* (*Jeanne d'Arc a máglyán*) című drámai jelenet egyik változatának hangszeres kísérete. Ennek kéziratában Liszt saját kezű utasításait láthatjuk a piano orgue-on való előadáshoz.

A zongora és harmónium kombinálása nem volt előzmény nélküli a piano orgue készítése előtt sem.

AZ 1855-ös Párizsi Világkiállításra a két legnagyobb harmónium gyártó, Francois Debain és Alexandre père et fils cég készítettek kombinált hangszereket. A koncepció a két cég esetében különböző volt: Debain (aki mint fentiekben olvashattuk, a harmónium elnevezés szabadalmaztatója volt) egyháros zongorarésszel bővítette harmóniumait, Alexandre viszont a legjobb nevű párizsi zongorakészítőktől (Erardtól, Pelyeltől és Bordtól) vásárolt pianínókhoz, zongorákhoz építette kis méretű harmóniumait.

Liszt számára Alexandre Jacob már az 1850-es évek első felében készített egy Érard zongora felhasználásával egy hatalmas méretű zongora – harmónium kombinációjából álló hangszert (méretei: 270 x 138 x 141 cm). A hangszer a *Piano – Liszt* elnevezést kapta.

A három manuális hangszert Liszt rendelte meg, elkészítését Berlioz felügyelte, Liszt weimari lakhelyén, az Altenburg szalonjában helyezték el. Miután Liszt 1861-ben Weimarból Rómába telepedett át, de állandó lakása ott még nem volt, ezt a nagy méretű hangszert nem tudta volna elhelyezni. (*A Piano – Liszt* ma a bécsi Gesellschaft der Musicfreunde hangszergyűjteményében őrzik).

Az általa nyújtott lehetőségeket azonban nem akarta nélkülözni, valószínűleg ezért rendelte meg a hangszer „kistestvérét”, azt a kétmanuális piano orgue-ot, amelyet először Rómában, majd budapesti lakásaiban használt. Ez az a hangszer, amelyet a Liszt hagyaték részeként a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban őrzünk, s amelyet az Alexandre cég készített el a Mester számára.

A hangszer pianínó része Sébastien Érard zongorakészítő műhelyében készült, 1864-ben. Alexandre 1865. január 5-én vásárolta meg és valószínűleg még ugyanabban az évben elkészítette a harmóniummal kombinált hangszert.

Nem tudjuk, hogy a hangszer pontosan mikor érkezett meg Liszthez Rómába, ami bizonyítható, az, hogy 1866-ban már ott volt.

Liszt első állandó budapesti lakását 1871-ben bérelte ki a Nádor utcában, Rómából odaszállíttatta a piano – orgue-ot, később a Zeneakadémia által számára biztosított Hal-téri, majd a Sugár /Andrássy úti épületben lévő lakásában helyeztette el.

A Mester rendelkezése szerint hangszerei, így a piano- orgue is halála után a Zeneakadémia tulajdonába került. Máig az Andrássy úti Régi Zeneakadémián található, egykori lakásának szalonjában- a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban - csodálható meg.

A hangszer többszöri felújításon esett keresztül, legutóbb Szabó Balázs orgonaművész, a Zeneakadémia tanára restaurálta 2013-ban. A felújítást követően pedig koncertet adott a Régi Zeneakadémia kamaratermében, bemutatva piano -orgue hangzását, ami a felújítást megelőző években nem volt megszólaltatható állapotban. Ő hívta fel a figyelmet egy Liszt könyvtárában található, a szerző kézíratos ajánlásával ellátott harmónium metodikai szakkönyvre, melyet Leon Moonen írt és az Alexandre cég adott ki.

Moonen a piano orgue-ról is ír, megemlíti azokat a technikai – hangzásbeli lehetőségeket, amelyekről a fentiekben szó volt, s amelyek különlegessé tették ezt a hangszeret. A zenekedvelő laikus számára is érthetővé válik, hogy Liszt ebben a hangszerben milyen lehetőségeket láthatott és használhatott:

„A piano – orgue kétmanuálos hangszer: a felső billentyűzet (manuál) a zongoráé, az alsó a harmóniumé.

A harmónium, amelynek fontossága szerint több, vagy kevesebb regisztere van, belső diszpozícióját tekintve semmiben sem különbözik a szokványos harmóniumtól, csupán abban, hogy a regiszterhúzók a billentyűzet két oldalán vannak; a basszus regiszterek baloldalt, a felső regiszterek jobboldalt elhelyezve. A kiváló minőségű hangszereknek ezeken kívül még vannak a Prolongement szerkezethez tartozó regiszterei és térdkapcsolói is.

A fűjtató pedálok ugyanolyanok, mint minden harmóniumé; a zongora pedáljait sarokemelőhelyettesítik, amelyeket a jobb lábbal jobbról balra, a ballal balról jobbra kell mozgatni, miközben a fűjtató pedálokat működtetjük.

A piano – orgue, amely két egymástól tökéletesen független, komplett hangszerből áll, kimeríthetetlen kombinációs lehetőségeket nyújt az előadónak, így a bal kéz a zongorán kísérheti a harmóniumon játszó jobb kezét, vagy a harmónium széles és tartott hangjai kísérhetik a zongora könnyű, gyors és briliáns futamait; vagy külön is meg lehet szólaltatni a két hangszeret, amelyek kölcsönzik egymásnak sajátosságait és csodálatosan kiegészítik egymást a Prolongement által, amelynek segítségével egész akkordsorozatot lehet hosszasan tartani a harmóniumon, míg mindkét kéz szabadon játszik a zongora billentyűzetén.” (A Prolongement szerkezet tette lehetővé, hogy a harmónium billentyűzetén leütött akkordok a billentyűk felengedése után továbbra is szóljanak).

Ez valóban fantasztikus lehetőségeket adhatott egy korabeli zeneszerző, illetve harmóniumot megszólaltató zenész számára. Amint Szabó Balázs orgonaművésztől megtudtuk, sajnos ez a Prolongement szerkezet az 1980-as években végzett felújítás során elveszett.

Moonen a már szintén leírt Expression által lehetővé tett játékmódról is érzékletesen ír:

„Ami a harmónium legfőbb varázsát adja, az vitathatatlanul az Expression. Módosítani lehet a hang megszólaltatását, tetszés szerint lehet erővel vagy gyöngéden játszani, a hangot erősíteni vagy halkítani, egy menetet hangsúlyozni, kiemelni egy futamot vagy vibrálni egy hangot, egyszóval énekelteni vagy beszéltetni a hangszeret, az előadó kedve szerint.”

Ez az a regiszterkapcsoló, amelyről már a harmónium általános bemutatásakor említést tettem, a pedálfűjtatókból közvetlenül a hangszípokhoz juttatja a levegőt, így a pedálok mozgásával közvetlenül változatos hangeffektusokat érhetünk el, játszhatunk a dinamikával, ahogyan azt Moonen is leírta.

Az alábbi videóban több híres gyár harmóniumát mutatják be, megszólaltatják az említett szerkezetek által létrehozott effektusokat. Sőt, egy Mustel harmóniumot szétszerelnek, így jól látható a teljes harmónium mechanika, érthetővé válik a működése. Érdemes megnézni, meghallgatni:

[THE HARMONIUM - ITS HISTORY AND HOW IT WORKS - YouTube](#)

Az Érard-Alexandre piano – orgue-ról múzeumunk katalógusának 2012-es kiadásában is érdekes részleteket olvashatunk:

„A fűvő rendszerű, 5 oktáv hangterjedelmű (C-c3) harmóniumot magában foglaló elülső rész keskenyebb, alacsonyabb, tetején egy-egy esztergályozott oszlop által tartott kettős klaviatúra. A harmónium regiszterei: baloldalt Expression, Sourdine Générale, Prolongement Basson, Prolongement doux, Bourdon, Percussion ou Cor Anglaise, jobboldalt: Percussion ou Flute, Clarinette, Prolongement doux, Prolongement Hautbois. A klaviatúratetűn belül féंबरakásos jelzés:

ORGUE PIANO

Alexandre père et fils P. Sebastian Erard
Paris.

A pianinó húrozatát magában foglaló rezonáló szekrény magasabb; felhajtható zárólapja alatt összecusukható kottatám. A fatőkén gyártási adatok: „Erard Facteur de forté Pianos et harpes etc etc á Paris / 37527 / 44236 / 8740 / D.N.”

A pianinó rész egyenes húrozatú, öntöttvas merevítéses, 7 oktáv hangterjedelmű (AA – a4), 1 dämpfer és egy pianino una corda pedállal. - A hangszer gyártási éve 1864. Liszt már Rómában is használta; 1872-ben küldte Budapestre. Halála után közvetlenül a Zeneakadémia tulajdonába került. Mag. 126,5 cm, szél. 153 cm, mélys. 72,5cm”.

Érdekesség, hogy a hangszer szekrényének anyagát korábban diófának vélték, a 2013-as felújítás során derült ki, hogy valójában paliszander fából készült.

Januárban várható egy digibook kiadvány, melyen szerepelni fog a Jeanne d’Arc a máglyán című dal egy olyan változata, amely a múzeumban őrzött piano – orgue kíséretét feltételezi.

Remélem, hogy koncertek alkalmával lehetőségünk lesz ennek a patinás hangszernek a hangjában gyönyörködni a jövőben is. Addig az alábbi link alatt található videót ajánlom, melyben Jandó Jenő tanár úr játéka hallható:

[Liszt: Weihnachtsbaum \(S. 186 / R. 71\), No. 4. \(Adeste fideles\) - YouTube](#)

Érdemes a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban megcsodálni a piano orgue-ot és kicsit eljátszani a gondolattal, vajon milyen műveket szólaltatott meg rajta a Mester, Liszt Ferenc.

Kereszty Csaba

Felhasznált források:

Liszt Ferenc Emlékmúzeum Budapest - Az állandó kiállítás katalógusa. Szerk.: Eckardt Mária. Liszt Múzeum Alapítvány, 2012. 64.-65. o.

Eckhardt Mária 2013. okt. 22-én írt tanulmányában idéz Léon Moonen könyvéből: Moonen, Léon: Nouvelle méthode d'orgue-expressif, Paris: Alexandre, 1876

<https://zeneakademia.hu/hirek/a-hangszerek-kiralynoje-liszt-muveszeteben-118563>

https://infovilag.hu/piano_orgue_ujra_megszolalt_liszt_kulonl/

[Pap János: Hangversenyzongorák százada \(hifimagazin.hu\)](#)

<https://www.irodalmiradio.hu/femis/zene/hgszene/aerofon3.htm>

[harmónium – Magyar Katolikus Lexikon](#)